

СТАТУСНО-РОЛЬОВІ ТА МОВНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ АДРЕСАНТА Й АДРЕСАТА В КОМУНІКАТИВНІЙ СИТУАЦІЇ ДОЗВОЛУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей комунікативної поведінки адресанта запиту та суб'єкта дозволу на матеріалі української мови. Метою розвідки є аналіз статусно-рольових та мовних аспектів їхньої взаємодії. У статті визначено основні та супровідні функції, притаманні мовленнєвій поведінці комунікативних партнерів. Описано спеціалізовані форми вираження ознак соціального статусу. Охарактеризовано комунікативну опозицію «адресант – адресат» та виявлено особливості її реалізації в українському діалогічному дискурсі зі значенням дозволу. Встановлено, що ініціативний і реактивний мовленнєві акти є статусно-фіксованими, а суб'єкт дозволу й адресант запиту пов'язані між собою ієрархічними відносинами типу «керівник – підлеглий», «старший – молодший», «той, що має право надавати дозвіл – той, що не має такого права». Асиметричність комунікативної ситуації дозволу обумовлена нерівністю ситуаційних ролей мовців.

Ключові слова: комунікативна ситуація; адресант; адресат; дозвіл; соціальний статус; ситуаційна роль; асиметричні відносини.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці мову як інструмент комунікації розглядають під антропоцентричним кутом зору. У центрі уваги дослідників опинився суб'єкт – користувач мовою – людина, яка має певний соціальний, культурний та індивідуальний досвід, систему знань про навколишню дійсність і проявляє себе у різних типах комунікативних ситуацій. Актуальною і перспективною постає проблема адресантно-адресатних відношень у різних формах діалогічної взаємодії, а також питання рольової диференціації комунікантів у міжособистісних стосунках.

Дослідженню категорій адресанта й адресата, їхніх соціально-статусних характеристик, рольового представлення, комунікативної поведінки та мовленнєвої взаємодії присвячені праці Н. Д. Арутюнової [1], В. І. Карасика [4], І. П. Сусова [8], К. Ф. Седова [6], Н. І. Формановської [10], М. М. Телеки і В. Д. Шинкарука [9], М. М. Гавриш [2] та інших науковців. Однак аналіз соціально-комунікативних та мовних аспектів взаємодії адресанта й адресата у комунікативній ситуації дозволу залишається поза увагою лінгвістів.

Мета нашої розвідки полягає у вивченні цього питання. Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань:** охарактеризувати комунікативну опозицію «адресант – адресат» та виявити особливості її реалізації в українському діалогічному дискурсі зі значенням дозволу, виявити об'єктивні ситуаційні характеристики комунікантів, визначити функції адресанта

запиту і суб'єкта дозволу, описати спеціалізовані форми вираження ознак їхнього соціального статусу.

Виклад основного матеріалу. Комунікативна ситуація дозволу – це кооперативна мовленнєва ситуація, у якій мовленнєві дії одного з комунікантів спрямовані на спонукання іншого комуніканта надати дозвіл на виконання певних дій або на зміну існуючого стану справ, а іншого – на надання цього дозволу, які реалізуються за допомогою мовних засобів вираження семантики запиту дозволу та дозволу.

Услід за Н. І. Формановською, вважаємо найголовнішими складниками комунікативної ситуації її учасників: адресанта й адресата [10, с. 42]. Комунікант передає інформацію, здійснює комунікативний вплив на співрозмовника або сприймає й інтерпретує отриману інформацію. У соціопсихологічному плані він постає як комунікативна особистість з певною комунікативною поведінкою, визначеною його комунікативною свідомістю.

У науковій літературі комунікативних партнерів називають по-різному: адресант і адресат, мовець і слухач, суб'єкт і адресат висловлення, комуніканти, інтерактанти. З огляду на структуру діалогічного дискурсу зі значенням дозволу комунікант, який надає дозвіл, є одночасно і адресатом запиту дозволу і адресантом висловлення дозволу. Тому для опису комунікативних партнерів у досліджуваній комунікативній ситуації виокремлюємо адресанта запиту (маючи на увазі комуніканта, що маніфестує своє бажан-

ня отримати дозвіл) і суб'єкта дозволу (комуніканта, що надає дозвіл).

У діалогічній взаємодії опозиція «адресант – адресат» визначає співвідношення репліки стимулу та репліки реакції. Ініціативна репліка адресанта задає комунікативне спрямування майбутньому спілкуванню, а кінцеве її розгортання у певному напрямку відбувається тільки після реактивної репліки адресата [8, с. 5]. Успішна реалізація діалогу зі значенням дозволу залежить не тільки від бажання ініціатора комунікативної взаємодії отримати дозвіл, а й від бажання співрозмовника надавати такий дозвіл або ж узагалі надавати будь-яку відповідь. Таким чином, адресант і адресат є активними учасниками комунікативної взаємодії, подальше розгортання якої залежить від обох комунікантів.

У процесі комунікації мовленнєвій поведінці комунікантів притаманні відповідні функції. Суб'єкт дозволу, оголошуючи своє рішення дозволити щось адресату, реалізує функцію повідомлення. Його ключовою функцією є спонукання до дії, на здійснення якої просив дозволу співрозмовник. Напр.: – *Можна я у вас квіти поки поставлю? – Так, беріть будь-яку вазу. Зараз скажу секретарю, нехай принесе води* (О. Василюк, «Статус королеви»).

Супровідними функціями суб'єкта дозволу постають апелятивна, експресивна, емотивна. Для реалізації апелятивної функції адресант використовує звертання до адресата, засобом мовного втілення якого є вокатив, напр.: – *Можна мені, мамо, побачити? – запитав обережно. – Дивись, дивись, дитино...* (У. Самчук, «Волинь»). Експресивна функція полягає у демонстрації власного ставлення мовця до того, про що він говорить, напр.: – *Дозвольте присісти біля вас. – Із задоволенням!* (розм.). Вияв комунікантом своїх емоцій, почуттів, а відтак і використання окличної інтонації, слів *звичайно, звісно, авжеж* та інших вказує на емотивну функцію. Напр.: – *Ковдру... Можна мені взяти одну ковдру? – Ну, звичайно! – сміється Макс* (Люко Дашвар, «Біті є. Макс. Книга 2»). В етикетних ситуаціях мовець часто надає дозвіл з метою встановлення або регулювання контакту зі співрозмовником, таким чином реалізуючи фатичну функцію, напр.: – *Але ще одне хочу тебе запитати. – Питайте* (В. Єшкілев, «Богиня і консультант»).

Основними функціями адресанта запити дозволу є повідомлення про свої наміри (отримати дозвіл на вчинення / не вчинення певної дії чи зміну стану справ), а також спонукання адресата до надання дозволу. Напр.: – *Можна мені вийти, подихати повітрям? – по-школярськи видушує з себе Бранко. – Вийди, синку, а чого ж ні, поблажливо посміхається директор* (К. Калитко, «М. Істерія»). Адресант запити може виконувати й інші функції: апелятивну (1), експресивну (2), емотивну (3), фатичну (4). Напр.: (1) – *Слухайте, пане Мельник, а можна на «ти»? Ми майже земляки, все ж таки. – Так, звичайно! Вся приємність на моєму боці* (О. Форостина, «Duty free»); (2) [Трохимович]: – *Дозвольте мені слово, бо я... Я не можу на таку річ собі промовчати. Мило справді, товариші, було, раз не стало* (М. Куліш,

«Вічний бунт»); (3) – *Можна й мені стрільнути? Хоч разок! – Не можна! – відповів твердо татко. – І так одну стрілу зіпсували. (...) – Якщо вже так свербить постріляти, змайструй собі кілька стріл та й стріляй, скільки хочеш* (А. Дімаров, «Друга планета»); (4) – *Все... А тепер – чи не міг би я вас децю запитати? – Будь ласка, – охоче згодився начальник* (І. Багрянний, «Сад Гетсиманський»).

Комунікативна поведінка індивідів залежить не лише від їхніх намірів, знань, зовнішніх умов ситуації спілкування, але й від статусних характеристик та ролей, які вони виконують. До ознак соціального статусу належать вік, стать, національність, освіта, професія, досвід, соціальний стан, рівень володіння мовою. У повсякденному міжособистісному спілкуванні мовець виконує певну соціальну роль, яку визначають як «схвалений суспільством еталон поведінки, який відповідає конкретній ситуації спілкування й соціальній позиції особистості, тобто її статусу [3, с. 149]». Статус характеризує місце особистості в суспільстві.

Комунікативно значимими є статусна, позиційна і ситуаційна ролі учасників інтеракції, сукупність яких визначає комунікативний статус. Комунікативні ролі в різних ситуаціях спілкування неоднакові, створюють нескінченну кількість комбінацій, що перемішуються та опосередковано впливають одна на одну [5, с. 9]. Статусна і позиційна ролі є відносно постійними, а ситуаційна залежить від конкретних обставин спілкування, ситуації, у яку потрапляє особистість.

Соціальний статус та ролі комунікантів зумовлюють певні поведінкові моделі, регулюють процес взаємодії та вибір оптимальних для конкретної ситуації засобів спілкування. Слід зазначити, що вибір моделі поведінки ґрунтується на найважливіших, релевантних для конкретної ситуації соціальних відносинах, а не на основі усіх наявних характеристик комунікантів, адже у кожній окремій ситуації одні характеристики актуалізуються, а інші – стають нейтральними.

Залежно від статусу співрозмовників стосунки між ними можуть бути розподілені наступним чином: 1) позиція адресанта є вищою, ніж адресата; 2) позиція адресанта є нижчою, ніж адресата; 3) позиції адресанта й адресата є рівними. У зв'язку з цим виділяють субординативні (старший / молодшому, молодший / старшому) та несубординативні (рівний / рівному) взаємини [9, с. 26], а також симетричні й асиметричні ситуації рольового спілкування [6, с. 83].

У комунікативній ситуації дозволу мовці перебувають в асиметричних відносинах. Адресант запити знаходиться у залежному стані (нижча позиція), а суб'єкт дозволу має особливі, відсутні у співрозмовника права – дозволити чи заборонити певні дії (вища позиція). Навіть якщо учасники діалогу мають приблизно однакові статусні та позиційні ролі, комунікативна ситуація дозволу асиметрична, адже висловлення прохання про дозвіл передбачає визнання адресантом запити своєї нижчої ситуаційної ролі. Напр.: (1) – *Дімич, можна тебе на два слова? – звернувся він до Почеконіуса. – Можна, – піарник зняв окуляри, вийняв з кишені шматок замші й став терти*

ним товсті лінзи. – *Навіть на три* (В. Єшкілев, «Богиня і консультант»); (2) – *Ні. Потім побалакаємо. Тільки одне питання. – Розумне, я сподіваюсь? – Найрозумніше. – Валяй. – На чьому ти боїш? – На правильному, брате* (В. Єшкілев, «Богиня і консультант»). У наведених прикладах спілкування відбувається між близькими знайомими, що перебувають у дружніх стосунках та мають приблизно однаковий соціальний статус і рівноправні позиції. Але через певні обставини (бажання відволікти адресата від виконуваної ним роботи заради власних інтересів (1); бажання поставити запитання, хоча розмова вже закінчена (2) ситуаційна роль комуніканта стає нижчою під час запиту дозволу (*Дімич, можна тебе на два слова?; Тільки одне питання*), а другий комунікант отримує вищу роль, маючи право дозволити чи заборонити те, до чого прагне співрозмовник (*Можна; Валяй*)).

Під час спілкування може відбуватись перерозподіл ролей учасників. Ініціатива запиту дозволу може належати комуніканту з вищим статусом, у такому разі комунікативні ролі не відповідають соціальним. Напр.: – *Дозволь запитати... – Питайте, та не все розкажу, – відказала Катерина* (Люко Дашвар, «Село не люди»). Запит дозволу висловлює Алка Залусківська – співрозмовниця з вищим соціальним статусом (жінка середніх років), а суб'єктом дозволу виступає Катерина з нижчим статусом (дівчинка тринадцяти років). Аналіз фактичного матеріалу показав, що ситуації, коли дозвіл надає комунікант з нижчим статусом є поодинокими, оскільки залежність «вищого» від «нижчого» не є характерним та частотним явищем міжособистісної взаємодії.

Порівнюємо дві комунікативні ситуації, які мають структуру «запит дозволу – дозвіл»: 1) – **нижчий** (батьки) – **вищий** (вчитель): – *Дозвольте, будь ласка, дітям користуватися планшетом на уроці замість підручників. – Добре, я дозволяю, але відповідальність за вашу техніку не несемо* (розм.); 2) **вищий** (директор школи) – **нижчий** (вчитель): – *Ви маєте дозволити учням користуватися електронними підручниками на уроках. – Я дозволяю, але не знаю чи піде це на користь навчанню* (розм.). Перший приклад демонструє стандартну комунікативну ситуацію дозволу, у другому запит дозволу тяжіє до вимоги. Оскільки мовлення комуніканта з вищим соціальним статусом характеризується категоричністю й авторитарністю, висловлення ним прохання про дозвіл за функціональним змістом переходить у вказівку, вимогу, розпорядження чи наказ.

Узявши за основу такі критерії, як маркованість, фіксованість та вектор статусу, В. І. Карасик запропонував поділ мовленнєвих актів на статусно-нейтральні (обираються незалежно від ролі співрозмовника) та статусно-марковані (відображають залежність форми висловлення від статусу мовця). Останні поділяють на статусно-лабільні (зі змінним статусним вектором) та статусно-фіксовані (з низхідним або висхідним статусним вектором мовця) [4, с. 120].

Комунікативна ситуація дозволу характеризується чітко визначеними й стійкими позиціями учасників спілкування, тому ініціативне й реактивне висловлен-

ня у цій ситуації є статусно-фіксованими, при цьому мовленнєвий акт запиту дозволу – з висхідним статусним вектором адресанта, а мовленнєвий акт дозволу – з низхідним. Відмінність статусів учасників спілкування призводить до виникнення між ними соціальної дистанції і дотримання субординації у стосунках. Суб'єкт дозволу і адресант запиту пов'язані між собою ієрархічними відносинами типу «керівник – підлеглий», «старший – молодший», а за умови рівних соціальних статусів – «той, що має право надавати дозвіл – той, що не має такого права».

Мовні засоби вираження соціального статусу особи на матеріалі української мови вивчалися у роботах М. М. Гавриш, М. С. Скаба, М. М. Телеки, В. Д. Шинкарука [2; 7; 9]. Позначення статусних, рольових, особистісних взаємин виражається в мові опосередковано. Специфіка вияву семантики категорії соціального статусу особи полягає в тому, що носіями імпліцитного виявлення категорійної ознаки соціального статусу є мовні одиниці експліцитних категорій [9, с. 33].

У комунікативній ситуації дозволу спеціалізованими формами вираження ознак соціального статусу, що позначають статусну нерівність осіб, слугують:

– ввічливі звертання, напр.: *[Оля]: – Валеріане Сергійовичу, можна до вас? [Лундишев] (ставить пляшку і обертається): – А? Що? А, це ти, Олю! (Сухо) – Чого тобі треба?* (І. Кочерга, «Майстри часу»);

– спеціалізовані звертання, що виражають співвідношення позицій мовців у соціальній структурі суспільства, напр.: – *Пане професоре! Дозвольте затримати вас на декілька хвилин. – Так, будь ласка* (розм.);

– лексеми з конотаціями соціального статусу, напр.: – *Слідчий!.. – Ну? – Дозвольте слово мовити. – Ага, надумав? Ну, говори, – відгукнувся Сергєєв жваво* (І. Багрянний, «Сад Гетсиманський»);

– займенникові іменники **ти / Ви**, напр.: – *Можна поставити вам питання? – запитала Ліна. – Спробуйте* (О. Василюк, «Статус королеви»); *Шлях відкрито. – Тоді ласкаво просимо, – (...) – Якщо бажаєш... ти можеш увійти* (Н. Шевченко, О. Шевченко, «Оксамитовий перевертень»).

Висновки. Мовленнєва поведінка учасників комунікативної ситуації дозволу спрямована на успішну реалізацію комунікативної взаємодії. Мовці перебувають в асиметричних відносинах, які обумовлені нерівністю їхніх ситуаційних ролей. Головними ознаками адресанта запиту є його залежність від волі адресата, усвідомлення неможливості здійснити певні дії без дозволу уповноваженої на це особи. Суб'єкт дозволу займає вищу позицію щодо співрозмовника і представлений як особа, що регулює його поведінку. Мовленнєвий акт дозволу належить до статусно-фіксованих мовленнєвих актів з низхідним статусним вектором адресанта. Проведений аналіз створює передумови для подальшого дослідження комунікативної поведінки мовців у ситуації дозволу, визначення основних стратегій і тактик, якими вони послуговуються для реалізації своїх інтенцій.

Список використаних джерел

1. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – Т. 40. – Вып. № 4. – С. 356–367.
2. Гавриш М. М. Комунікативні засоби вираження соціального статусу особи в художній прозі Івана Франка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. М. Гавриш. – Львів, 2009. – 18 с.
3. Горелов И. Н. Основы психолингвистики: уч. пособие / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2001. – 304 с.
4. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
5. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса : ОГУ, 1991. – 121 с.
6. Седов К. Ф. Дискурс и личность : эволюция коммуникативной компетенции / К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.
7. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.
8. Сусов И. П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы / И. П. Сусов // Прагматика и семантика синтаксических единиц : Межвуз. сб. науч. тр. – Калинин, 1984. – С. 3–12.
9. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : [монографія] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – Київ – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – 176 с.
10. Формановская Н. И. Речевое общение : коммуникативно-прагматический подход [Текст] / Н. И. Формановская. – М. : Русский язык, 2002. – 216 с.

Л. М. Матусевич,

Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова, г. Винница, Украина

СТАТУСНО-РОЛЕВЫЕ И ЯЗЫКОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АДРЕСАНТА И АДРЕСАТА В КОММУНИКАТИВНОЙ СИТУАЦИИ РАЗРЕШЕНИЯ

Статья посвящена исследованию особенностей коммуникативного поведения адресанта запроса и субъекта разрешения на материале украинского языка. Целью работы является анализ статусно-ролевых и языковых аспектов их взаимодействия. В статье определены основные и дополнительные функции, свойственные речевому поведению коммуникативных партнеров. Описаны специализированные формы выражения признаков социального статуса. Охарактеризовано коммуникативную оппозицию «адресант – адресат» и выявлено особенности ее реализации в украинском диалогическом дискурсе со значением разрешения. Установлено, что инициативный и реактивный речевые акты являются статусно-фиксированными, а субъект разрешения и адресант запроса связаны между собой иерархическими отношениями типа «руководитель – подчиненный», «старший – младший», «тот, кто имеет право давать разрешение – тот, кто не имеет такого права». Асимметричность коммуникативной ситуации разрешения обусловлена неравноситуационностью ролей говорящих.

Ключевые слова: коммуникативная ситуация; адресант; адресат; разрешение; социальный статус; ситуационная роль; асимметричные отношения.

L. M. Matusевич,

National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsia, Ukraine

STATUS, ROLE AND SPEECH ASPECTS OF INTERACTION OF AN ADDRESSER AND AN ADDRESSEE IN THE COMMUNICATIVE SITUATION OF PERMISSION

In modern linguistics, the issues of addresser-addressee relations in various forms of the dialogic interaction, as well as the question of the role differentiation of the communicants in the interpersonal relationships are current and perspective. The article is devoted to the research of the features of communicative behavior of the request addresser and the subject of permission on the materials of the Ukrainian language. The purpose of the research is to analyze the status, role and speech aspects of their interaction. The research methodology is based on the use of linguistic methods such as analytical, descriptive, structural, semantic and sociolinguistic methods. In the communicative situations of permission, the speakers are in asymmetric relations. The addresser of request is in a dependent position (lower position), and the subject of permission has special rights that interlocutor doesn't have – to allow or prohibit certain actions (higher position). An initiative and reactive expression in this situation is status-fixed, while the speech act of the request for permission is with a rising status vector of the addresser and the speech act of permission is with a falling vector. The difference between the status of the communication participants leads to a social distance and subordination adherence in relations between them. The subject of permission and the addresser of request are connected by the hierarchical relations with each other, such as «superintendent – subordinate», «senior – junior» provided that they have equal social status – «the one that has the right to give permission – the one that doesn't have such right». Speech behavior of the participants of the communicative situation of permission aims to successful implementation of the communicative interaction. Speakers stay in asymmetrical relations, which are caused by the inequality of their situational roles. The main attributes of the request addresser is its dependence on the will of the addressee, awareness of the impossibility to carry out certain actions without permission of the authorized person. The subject of permission occupies a higher position concerning the interlocutor, and is presented as a person that regulates his behavior.

Key words: communicative situation; addresser; addressee; permission; social status; situational role; asymmetrical relations.